

VODIČ KROZ TEORIJE ZAVERE

COMPACT
[Comparative Analysis of Conspiracy Theories]

COMPACT [Comparative Analysis of Conspiracy Theories] [srp. Komparativna analiza teorija zavere] je mreža istraživača koju finansira Evropska unija i COST akcija (srp. Evropska saradnja u nauci i tehnologiji) i koju čini 150 akademika širom Evrope koji istražuju uzroke i posledice teorija zavere. Za više informacija: www.conspiracytheories.eu

Autor:

COMPACT Education Group

Prevod:

Aleksandra Lazić, Marija Petrović, Iris Žeželj

Zahvale:

Michael Butter, Ela Drązkiewicz, Asbjørn Dyrendal, Jaron Harambam, Daniel Jolley, Olivier Klein, Peter Knight, Péter Krekó, Stephan Lewandowsky, Claus Oberhauser

Dizajn:

Peter Knight

Preuzimanje:

Ovaj izveštaj je dostupan za preuzimanje na: www.conspiracytheories.eu

Verzija odeljka sa preporukama („The Conspiracy Theory Handbook“; autori: Stephan Lewandowsky, John Cook) u celosti je dostupna za preuzimanje na <http://sks.to/conspiracy>

mart 2020.

Objavljeno pod Creative Commons licencom (CC BY-NC-SA 4.0)

Slika: Pete Linforth sa Pixabay-a

Sadržaj

1	KAKO RAZUMETI TEORIJE ZAVERE	3
1.1	Šta su teorije zavere?	3
1.2	Da li su teorije zavere isto što i lažne vesti?	3
1.3	Da li je izraz „teorije zavere” izmislila CIA?	4
1.4	Kako deluju teorije zavere?	4
1.5	Koja je razlika između teorija zavere i pravih zavera?	4
1.6	Ko veruje u teorije zavere?	5
1.7	Zašto ljudi veruju u teorije zavere?	6
1.8	Kako su se teorije zavere razvile tokom vremena?	7
1.9	Kakav je uticaj interneta na teorije zavere?	7
1.10	Da li su teorije zavere opasne?	8
1.11	Kako su teorije zavere i populizam povezani?	8
	PREPORUKE ZA DALJE ČITANJE	9
2	PREPORUKE ZA POSTUPANJE SA TEORIJAMA ZAVERE	10
2.1	Zašto teorije zavere predstavljaju toliki izazov?	10
2.2	Uočite da teorije zavere nisu iracionalne već političke	11
2.3	Suzbijanje širenja teorija zavere	11
2.4	Inokulacija protiv teorija zavere	11
2.5	Razbijanje teorija zavere	12
2.6	Zaštita javnosti od teorija zavere	13
2.7	Kada razbijanje podbaci: predani teoretičari zavere	13
2.8	Lekcije koje se mogu naučiti iz programa deradikalizacije	13
	REFERENCE	15

1 Kako razumeti teorije zavere

Teorije zavere – uverenja da događajima iza kulisa upravljaju moćne sile – postoje u svim modernim društvima. Tokom proteklih dvadeset godina, posebno u onlajn okruženju, njihov značaj i popularnost stabilno rastu. Neke teorije zavere mogu biti bezazlena zabava ili posledica dobro utemeljenog skepticizma. Međutim, u nekim slučajevima mogu biti opasne. Mogu da vode do erozije poverenja u medicinske ili naučne autoritete, političke apatije ili čak i nasilja. Teorije zavere stoga predstavljaju izazov za razne društvene aktere. Ovaj vodič treba da pruži kratak pregled fenomena teorija zavere.

1.1 Šta su teorije zavere?

Teorije zavere zasnivaju se na pretpostavci da se ništa ne dešava slučajno, da stvari nisu onakve kakvim se čine i da su svi događaji međusobno povezani. Drugim rečima, tvrdi se da grupa zlih aktera, zaverenika, u tajnosti orkestrira sve važne događaje. Zamišljeni zaverenici se obično predstavljaju kao neprijatelji naroda. U teorijama zavere, svet je jasno podeljen na dobro i zlo, na Nas i Njih i u njemu nema mesta sumnji ili složenosti. Oni koji veruju u teorije zavere tvrde da se mora gledati ispod površine da bi se uočile akcije i ciljevi zaverenika, koji ulažu velike napore da sakriju svoje zle namere. Verovanjem u teorije zavere podrivaju se zvanične verzije događaja. Pretpostavlja se da se, ako se kopa dovoljno duboko, mogu pronaći skrivene veze između ljudi, institucija i događaja kojima se objašnjava šta se zaista dešava u svetu. Ove pretpostavke su u direktnoj suprotnosti sa pretpostavkama modernih društvenih nauka koje naglašavaju značaj slučajnosti, vremenske podudarnosti i neplaniranih posledica. U teorijama zavere pretpostavlja se da su istorijski događaji uvek rezultat osmišljenih planova pojedinaca, a ne rezultat dejstva društvenih faktora i opštijih strukturnih sila. Teorije zavere, međutim, ne iskrstavaju niotkuda. Obično su to odgovori – iako pojednostavljeni i iskrivljeni – na stvarne probleme i neizvesnosti u društvu.

1.2 Da li su teorije zavere isto što i lažne vesti?

Nisu, ali se u javnim razgovorima često tretiraju kao da je reč o identičnim fenomenima. Strogo govoreći, međutim, među njima ima razlika. Prvo, sadržaj lažnih vesti ne tiče se nužno zločinačkih udruživanja. Drugo, tvorci dezinformacija svesni su da šire laži. To rade namerno da stvaraju zbrku, pridobiju svoju publiku ili naruše ugled protivnika. S druge strane, većina ljudi koji prenose teorije zavere zaista veruju u ono što govore. Uvereni su u to da pomažu drugima da otkriju istinu. Postoje, međutim, i oni koji šire teorije zavere u koje ne veruju nužno ni sami da bi na taj način zaradili i/ili ostvarili izvesne političke ciljeve. Osobito u doba interneta, neki ljudi su profitirali od širenja teorija zavere u koje najverovatnije nisu verovali do kraja ni sami. Slično, političari populistički često strateški

koriste teorije zavere da bi mobilisali svoje pristalice. U takvim slučajevima, teorije zavere i lažne vesti su zaista identični.

1.3 Da li je izraz „teorije zavere” izmislila CIA?

Postoji teorija zavere koja tvrdi da je CIA (srp. Centralna obaveštajna agencija) izmislila izraz „teorija zavere” da bi obesmisllila kritike zvanične verzije atentata na predsednika Kenedija. Tačno je da kada se nešto nazove „teorijom zavere” to obično znači da nije zasnovano na činjenicama, da ne zaslužuje da se o tome dalje diskutuje, kao i da oni koji u to veruju imaju iskrivljen pogled na svet ili čak boluju od ozbiljnih psihičkih bolesti. Izraz „teorija zavere” postao je tako moćno oružje za diskvalifikaciju. Međutim, CIA nije izmislila ovaj izraz. Prvi put ga je u modernom značenju upotrebio neposredno nakon Drugog svetskog rata filozof Karl Popper, a od 1960-ih se sve češće koristi u svakodnevnom govoru.

1.4 Kako deluju teorije zavere?

S obzirom na to da veruju da se ništa ne dešava slučajno, teoretičari zavere se obično pitaju „Ko profitira” od određenog događaja, kao, na primer, od terorističkog napada 11. septembra ili izbegličke krize. U teoriji zavere skok nastaje od ideje da je određena grupa mogla da profitira od događaja do tvrdnje da je ta grupa u tajnosti planirala taj događaj. Teoretičari zavere u tu svrhu posežu za jednom ili obe od sledećih retoričkih strategija. Neki grade teoriju tako što se otvoreno trude da pribave dokaze u prilog svojoj poziciji, ignorišući istovremeno sve dokaze u prilog suprotnoj. Drugi se koriste indirektnijom strategijom i trude se da ukažu na rupe u zvaničnim verzijama događaja. Ova druga strategija je posebno prisutna poslednjih decenija u zapadnim zemljama zato što se teorije zavere pozicioniraju nasuprot opštevažećem mišljenju (stvari se komplikuju sada kada, na primer, predsednik SAD otvoreno spekulise o zaverama). To što tvrde da „samo postavljaju pitanja” dozvoljava teoretičarima zavere da negiraju da zapravo šire teorije zavere. Njihova pitanja su, međutim, obično tako osmišljena da vode zaključku da je iza svega morala biti zavera.

1.5 Koja je razlika između teorija zavere i pravih zavera?

Prave zavere su oduvek postojale i uvek će postojati. Međutim, prave zavere (zavere čije je postojanje potvrđeno van svake sumnje) obično se razlikuju od zavera koje zamišljaju teoretičari zavere na nekoliko načina:

- Uspešne prave zavere su obično vezane za jedan događaj. U poređenju sa tipičnim scenarijem teorija zavere, one imaju jasan i relativno skroman cilj, kao što je državni udar ili atentat. Iako se neke teorije zavere takođe odnose na specifične događaje, mnoge predstavljaju sistemske

teorije zavere ili teorije „superzavere”. U njima se obično tvrdi da su, kroz istoriju, odeređene grupe kao što su masoni ili Illuminati spletkarile u tajnosti, ili pak tvrde da različite grupe, na primer Jevreji ili komunisti, u potaji sarađuju na planu koji bi im omogućio da kontrolišu sve moguće događaje.

- Prave zavere obično uključuju ograničen broj učesnika koji svesno ili nesvesno učestvuju u njima. Nasuprot tome, u teorijama zavere obično se tvrdi (ili implicira) da su stotine ili hiljade ljudi bile uključene u navodnu zaveru i prikrivanje. Ovo je slučaj i sa naizgled prostim primerima pojedinačnih događaja, a kamoli sa ekstravagantno komplikovanim superzaverama koje navodno traju vekovima. Lažiranje sletanja na Mesec ili organizovanje terorističkih napada 11. septembra iznutra bi zahtevalo hiljade pomoćnika koji bi sarađivali međusobno bez greške i čitali o tome do danas. Ovakav scenario je vrlo malo verovatan, ako ne i nemoguć.
- Konačno, prave zavere obično imaju određene nenamerne posledice. One vode ishodomima koje zaverenici nisu predvideli. Za razliku od toga, teorije zavere obično tvrde da sve ide po planu zaverenika. One skoro nikada ne ostavljaju prostora za neželjene posledice. Ubistvo Julija Cezara 44. godine pre nove ere je primer tipične zavere. On je ubijen od strane grupe koju je činilo oko 60 senatora. U poređenju sa drugim zaverama, ovo je već poprilično velika grupa zaverenika. Ipak, u odnosu na ono što teorije zavere obično tvrde, ova zavera je sićušna. Ona je postigla svoj skroman i kratkotrajan cilj: Cezar je ubijen. Ipak, pokazala se kao kontraproduktivna za svoj grandiozni, dugotrajan cilj očuvanja Rimske republike jer je podstakla građanski rat koji je na kraju doveo do uspostavljanja Rimskog carstva.

1.6 Ko veruje u teorije zavere?

Ranije je verovanje u teorije zavere često povezivano sa paranojom i drugim psihološkim problemima. Dok neki teoretičari zavere zaista mogu biti paranoični, verovanje u teorija zavere je previše široko rasprostranjeno da bi se moglo objasniti u terminima abnormalne psihologije. Skorašnje ankete pokazuju da većina građana u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama veruje u jednu ili više teorija zavere. Psihološkim istraživanjima ustanovilo se da su ljudi koji se osećaju bespomoćno ili koji imaju poteškoća da prihvate neizvesnost naročito podložni verovanju u teorije zavere. Neke studije su takođe pronašle da verovatnoća verovanja u teorije zavere opada sa nivoom obrazovanja. Međutim, istraživanja pokazuju da su oni koji veruju u teorije zavere pripadnici različitih etničkih grupa i da dolaze iz svih sfera života. Većina studija ne pronalazi ni značajne razlike između muškaraca i žena. Ipak, muškarci koji veruju u teorije zavere su često vidljiviji i otvoreniji od žena. Ovo može biti

posledica toga što su teorije zavere jedan od načina nošenja sa široko rasprostranjenom krizom maskuliniteta u zapadnom svetu.

1.7 Zašto ljudi veruju u teorije zavere?

Teorije zavere su privlačne jer ispunjavaju važne funkcije za lični, socijalni i politički identitet onih koji u njih veruju.

- Teorije zavere čine svet smislenim zato što one isključuju kaos i slučajnost. One takođe čine svet razumljivim jer pružaju pojednostavljeno objašnjenje političkih i društvenih dešavanja. One predstavljaju strategiju za nošenje sa neizvesnošću i za razrešavanje dvosmislenosti. Nekim ljudima je lakše da prihvate da zlonamerna grupa povlači konce u tajnosti nego da se suoče sa mogućnošću da se nekad stvari koje niko ne kontroliše jednostavno dešavaju. U tom smislu teorije zavere ispunjavaju sličnu funkciju kao i religija, pružajući istovremeno objašnjenje kako svet funkcioniše i osećaj ličnog identiteta i svrhe. Teorije zavere su zato često povezane sa sklonošću ka ezoteričnim uverenjima ili magijskom mišljenju.
- Umesto apstraktnih sila, u teorijama zavere ljudi se okrivljuju za političke događaje i dešavanja u društvu. One su važan alat za ono što društvene nauke nazivaju „odvajanje”: one omogućavaju onima koji u njih veruju da identifikuju žrtvene jarce i da povuku jasnu liniju između „Nas” kao žrtava zavere i „Njih” kao zaverenika. U tom smislu, teorije zavere stvaraju snažno osećanje zajedništva. Na isti način one dozvoljavaju onima koji u njih veruju da signaliziraju svoju grupnu pripadnost. Na primer, zagovaranjem antivakcinalnih teorija zavere, ljudi mogu da ukažu na to da su deo zajednice koja veruje u alternativnu medicinu i upražnjava alternativni način života.
- Teorije zavere oslobađaju one koje u njih veruju odgovornosti. Kako se za sve što se događa okrivljuju moćni zaverenici, nikakav uticaj na događaje i dešavanja se ne može pripisati onima koji veruju u teorije zavere.
- Teorije zavere dozvoljavaju onima koji u njih veruju da se izdvoje iz mase drugih ljudi. Kako su tokom poslednjih decenija teorije zavere postale stigmatizovan oblik znanja u zapadnom svetu, više nije društveno prihvatljivo u njih verovati. Oni koji veruju u njih mogu pak da pronađu utehu u ideji da su se oni, za razliku od ostatka populacije, probudili i shvatili šta se zapravo dešava.
- Ponekad, teorije zavere mogu da budu kanal za iskazivanje društvenog nezadovoljstva i kritike, na primer povodom toga kako državne institucije funkcionišu. One mogu biti sredstvo političke borbe i strategija za pobunu protiv autoriteta (na primer, roditelja, nastavnika ili elita), čak i kada se zakače za pogrešnu metu.

1.8 Kako su se teorije zavere razvile tokom vremena?

Teorije zavere, onako kako su prethodno definisane, ne predstavljaju antropološku datost. Prvi put su se pojavile u Evropi tokom kasnog Ranog novog veka, sa važnim pretečama u staroj Grčkoj i Rimu. Potom su „izvezene” u ostatak sveta. Od kasnog šesnaestog, pa sve do sredine dvadesetog veka, teorije zavere su predstavljale prihvaćeni oblik znanja koji su zagovarale i elite i obični ljudi. Prema tome, one nisu uvek bile alternativni narativi, već su često zvanična objašnjenja događaja predstavljala sama po sebi teorije zavere. Čini se da su na zapadu teorije zavere prošle kroz proces stigmatizacije u drugoj polovini dvadesetog veka, koji ih je preobratio od zvanično prihvaćenog u nelegitimno znanje. Međutim, u drugim delovima sveta, ova stigmatizacija se nije dogodila. Shodno tome, teorije zavere se i dalje smatraju legitimnim znanjem u, na primer, arapskom svetu ili Rusiji, gde ih šire eksperti, izabrani državni zvaničnici, mediji i akademici.

1.9 Kakav je uticaj interneta na teorije zavere?

Još uvek nema dovoljno pouzdanih podataka da bi se zaključilo da li je internet doveo do masivnog ili samo skromnog povećanja verovanja u teorije zavere. Međutim, ono što jeste jasno je da je učinio teorije zavere vidljivijim i daleko dostupnijim, kao i da je značajno ubrzao njihovo širenje. Konačni sud o tome da li algoritmi preporuke na platformama kao što je Jutjub vode gledaoce ka ekstremnim sadržajima ili je pak povećana potražnja za alternativnim narativima i teorijama zavere odgovorna za porast u ponudi ovakvih sadržaja. Istraživanja pokazuju da se lažne glasine (na primer o virusu Zika) šire mnogo brže i dalje nego ispravke tih glasina koje su zasnovane na činjenicama. Ipak, nije jasno da li širenje zavereničkih priča nužno podrazumeva i verovanje u njih: uspon alternativno-desničarskog „trolovanja” je doveo do toga da se zavereničke glasine šire pre kako bi se prouzrokovala reakcija nego iz stvarnih uverenja. Kao i sa svim prethodnim medijskim revolucijama, uspon interneta je takođe imao značajan uticaj na oblik teorija zavere. Zaverenički video sadržaji na Jutjubu i drugim platformama su manje suvoparni od knjiga i pamfleta koji su postojali u prošlosti. Štaviše, platforme kao što je Tviter, koje ograničavaju broj karaktera jedne objave, dovele su do pomeranja od teorija zavere ka zavereničkim glasinama, s obzirom na to da se zavereničke spekulacije šire bez dokaza i zamršenih narativa koji se mogu sresti u drugim medijima i kakvi su ih obično pratili ranije. Zbog toga se sada govori o porastu „zavere bez teorije”.

1.10 Da li su teorije zavere opasne?

Nisu sve teorije zavere opasne; neke su poprilično bezopasne. Ono što je važno je sam kontekst: ko veruje u šta, u kojoj situaciji i sa kojim posledicama. Povrh toga, one teorije zavere koje jesu problematične mogu da budu opasne na različite načine.

- Teorije zavere mogu biti katalizatori polarizacije i nasilja. S obzirom na to da one identifikuju grupu zaverenika koja se smatra odgovornom za sve zlo, oni koji u njih veruju mogu smatrati ne samo da je opravdano da deluju protiv ove grupe, njenih institucija i predstavnika, već da to predstavlja njihovu dužnost.
- Teorije zavere koje se suprotstavljaju uspostavljenom medicinskom znanju, tvrdeći, na primer, da naučnici kriju činjenicu da vakcine izazivaju autizam ili da je HIV virus stvoren u laboratoriji za potrebe biološkog rata, mogu biti opasne jer oni koji u njih veruju mogu odbiti imunizaciju za sebe ili svoju decu ili mogu češće stupati u nezaštićene seksualne odnose.
- Teorije zavere mogu voditi političkoj apatiji ili pak podsticati populizam. Ljudi koji veruju da su izbori varka jer su svi kandidati kontrolisani od strane istih zlikovaca su skloni tome da se ili isključe iz političkog procesa ili da glasaju za populističke stranke koje sebe predstavljaju kao pravu alternativu trulom političkom sistemu.

1.11 Kako su teorije zavere i populizam povezani?

Oni koji podržavaju populističke stranke i pokrete se čine posebno prijemčivim za teorije zavere, a populistički političari se često služe zavereničkom retorikom. To je zato što i populizam i teorije zavere svode složeno političko polje na jednostavan sukob – narod protiv elite u slučaju populizma i žrtve zavere protiv zaverenika u slučaju teorija zavere. Teorije zavere, kao element populističkog diskursa, nude posebno objašnjenje zašto elite delaju protiv interesa naroda. Ovo objašnjenje postoji paralelno unutar populističkog pokreta ili stranke sa drugim objašnjenjima, kao što je nemar ili lično obogaćivanje. Dakle, teorije zavere su nenužan element populističkog diskursa i ideologije, te u njih ne moraju verovati svi uključeni u populistički pokret ili stranku unutar koje cirkulišu.

Preporuke za dalje čitanje

- Bartlett, J. and Miller, C. (2010) *The Power of Unreason: Conspiracy Theories, Counter-terrorism and Extremism*, <http://www.demos.co.uk/publications/thepowerofunreason>
- Bergmann, E. (2018) *Conspiracy and Populism: The Politics of Misinformation*. Palgrave Macmillan.
- Borenstein, E. (2019) *Plots Against Russia: Conspiracy and Fantasy After Socialism*. Cornell University Press.
- Brotherton, R. (2015) *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. Bloomsbury.
- Butter, M. and Knight, P. (eds) (2020) *The Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. Routledge.
- Butter, M. (2020) *The Nature of Conspiracy Theories*. Polity Press.
- Byford, J. (2011) *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan.
- Douglas, K. et al. (2019) 'Understanding conspiracy theories'. *Political Psychology* 40, 3-35.
- Harambam, J. (2020) *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Age of Epistemic Instability*. London: Routledge.
- Merlan, A. (2019) *Republic of Lies: American Conspiracy Theorists and Their Surprising Rise to Power*. Random House.
- Olmsted, K. (2009/2019) *Real Enemies: Conspiracy Theories and American Democracy, World War I to 9/11*. Oxford University Press.
- Qassam, C. (2019) *Conspiracy Theories*. Polity Press.
- Uscinski, J. (2018) (ed.) *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford University Press.
- Uscinski, J. and Parent, J. (2014) *American Conspiracy Theories*. Oxford University Press.
- van Prooijen, J-W. (2018) *The Psychology of Conspiracy Theories*. Routledge.

2 Preporuke za postupanje sa teorijama zavere

2.1 Zašto teorije zavere predstavljaju toliki izazov?

Zavere zaista postoje u stvarnosti i obično ih razotkrivaju uzbunjivači ili mediji. Teorije zavere su, nasuprot tome, pokušaji da se neki važan događaj – ili čak ceo tok istorije – objasni u kontekstu spletki moćnih, ali skrivenih tajnih društava. Često se ovakve pretpostavke u velikoj meri oslanjaju na nagađanja. Teorije zavere obično nisu potkrepljene dokazima koji bi opstali pred konvencionalnim kritičkim preispitivanjem; nedostatak dokaza, međutim, ne sprečava teoriju da se rasplamsa. Postoje bar dva razloga zašto komunikacija koja pokušava da razbije teorije zavere predstavlja izazov:

- Suprotno medijskim stereotipima, nisu svi ljudi koji se bave teorijama zavere isti i teorije zavere mogu da igraju veoma različite uloge u njihovim životima. Teorije zavere ponekad mogu da budu način da se izrazi otpor, a mogu da budu i deo onoga što čini osećaj kolektivnog identiteta. Stoga, treba da razumemo zašto su teorije zavere važne onima koji u njih veruju.
- Verovanje u teorije zavere obično ne proističe iz nedostatka znanja (uostalom, u doba interneta, ljudi imaju pristup nezapamćenoj količini informacija). Teorije zavere često ne mogu da budu „ispravljene” time što se ljudima prosto pružaju dodatni dokazi. Umesto toga, treba bolje da razumemo zašto danas toliko ljudi oseća netrpeljivost prema samoj ideji ekspertskeg znanja.
- Dakle, određujuća karakteristika teorija zavere je da su one „samozatvarajuće”, to jest, ljudi koji snažno veruju u teorije zavere često svaki pokušaj da se pruže protivni dokazi tumače kao dokaz u prilog zaveri. Iako su teorije zavere ponekad proishod ničega drugog do opšteg osećaja skepticizma („ovo alternativno viđenje događaja je možda i istinito, šta ja znam o tome”), u nekim drugim slučajevima, teoretičari zavere mogu da budu toliko duboko predani određenom pogledu na svet da je njihova uverenja jako teško razbiti.
- Postoje dokazi u prilog tome da puko izlaganje teoriji zavere može da izazove štetne efekte, čak i kod ljudi koji se sa tom teorijom zavere ne slažu (npr. Einstein and Glick 2015; van der Linden 2015; Jolley et al. 2019).
- Teorije zavere se često dovode u vezu i sa političkim ekstremizmom (van Prooijen et al. 2015) i dezangažmanom.

Ovi izazovi upućuju na to da u komunikaciji treba praviti razliku između raznovrsnih tipova publike i da treba razumeti kako teorije zavere dejstvuju u određenom individualnom, socijalnom i političkom kontekstu. Ne postoji samo jedno, jednostavno rešenje problema koji predstavljaju teorije zavere. Zbog toga su naredne preporuke grupisane prema ciljnoj publici.

2.2 Uočite da teorije zavere nisu iracionalne već političke

Iako se govor teoretičara zavere često odlikuje greškama u rezonovanju, iz toga ne sledi da su ljudi koji iznose ili veruju u teorije zavere nužno iracionalni. Štaviše, postoje dokazi u prilog tome da se teorije zavere koriste kao retorički alat da bi se izbegli neprijatni zaključci, da bi se osnažio osećaj identiteta, kao i da bi se zagovarale određene političke pozicije, uključujući dezinformacije podržane od strane države (Yablokov 2015). Na primer, poricanje klimatskih promena često podrazumeva da osoba zauzima međusobno isključive stavove (istovremeno tvrdeći, recimo, da (a) temperatura ne može da bude precizno izmerena ali da je (b) globalna temperatura opala; Lewandowsky et al. 2016). Logička nedoslednost možda jeste preovlađujuća karakteristika zavereničkog razmišljanja, ali, ako se poricanje klimatskih promena svede na puku iracionalnost, to ne objašnjava zašto je do ovog uverenja ljudima stalo niti zašto se toliko opiru preispitivanju zasnovanom na činjenicama.

2.3 Suzbijanje širenja teorija zavere

Socijalni mediji su stvorili svet u kome osoba bez prethodnog iskustva ili reputacije može da dopre do onoliko potrošača koliko i tradicionalna televizija i štampani mediji. Upotreba digitalnih medija u borbi protiv širenja teorija zavere se razvija, ali to još uvek nije bilo primenjeno u velikom obimu. Međutim, relativno jednostavne psihološke intervencije su obećavajuće. Na primer, jedna studija je pokazala da je deljenje zavereničkih objava o poricanju klimatskih promena na Fejsbuku bilo smanjeno jednostavnom intervencijom koja je podsticala ljude da postavljaju četiri pitanja o materijalu pre nego što ga podele (Lutzke et al. 2019):

- Da li mi je poznata novinska agencija koja je objavila priču?
- Da li informacije u objavi deluju ubedljivo?
- Da li je objava napisana stilom koji očekujem od profesionalne novinske agencije?
- Da li je objava politički motivisana?

2.4 Inokulacija protiv teorija zavere

Još jedan vid zaštite je da javnost bude upozorena na prirodu teorija zavere pre nego što se sa njima susretne. Ovaj proces je poznat kao „inokulacija” ili „predrazbijanje”. Inokulacija se sastoji od dva elementa: (1) eksplicitno upozorenje o nadolazećoj pretnji i (2) pobijanje argumenta koji razotkriva očekivanu grešku u rezonovanju. U jednom eksperimentu sa antivakcinalnim teorijama zavere (Jolley and Douglas 2017), istraživači su našli da ljudi koji su inokulisani tako što su prvo dobili antizaverenički materijal nisu više bili negativno pogođeni teorijom zavere. Nasuprot tome, kada je zaverenički materijal predstavljen prvi, materijal za suprotstavljanje je bio manje efektivan. Zaključak je bio da je ljude neophodno upoznati o pogrešnom rezonovanju koje odlikuje teorije zavere. Treba primetiti,

međutim, da inokulacija imunizuje samo protiv specifičnih teorija zavere, ali ne i generalno, protiv svih teorija. Treba i da imamo na umu da su mnoge osobe koje veruju u teorije zavere skeptične kada je reč o samoj ideji ekspertskog znanja i racionalnih argumenata.

2.5 Razbijanje teorija zavere

Posle suzbijanja i inokulacije, razbijanje je naredna najbolja opcija. Istraživanja su pokazala da izlaganje teorijama zavere produbljuje, a da njihovo ispravljanje pomoću dokaza smanjuje pogrešno poimanje istorije (Nyhan and Zeitzoff 2017). Sa učesnicima koji nisu predani teoretičari zavere, razbijanje je bivalo delimično efektivno, uključujući:

- kontraporuke zasnovane na dokazima (Warner and Neville-Shepard 2014)
- opovrgavajuće poruke (Schmid and Betsch 2019)
- algoritamske i korisnički generisane poruke (Bode and Vraga 2018)

Međutim, druge strategije su bile manje efektivne:

- Ismevanje teorija zavere može značajno da umani prihvatanje teorije, ali nosi sa sobom rizik da bude automatski odbačeno (Orosz et al. 2016).
- Isto važi i za kontraporuke koje agresivno dekonstruišu raspravu i na one koje se usredređuju na to da „pobede” u raspravi (Schmitt et al. 2018).
- Pokazivanje saosećanja prema onima koji veruju u teorije zavere je manje uspešno (Orosz et al. 2016).

Antivakcinalne teorije zavere

U obimnoj seriji studija sa reprezentativnim uzorcima učesnika, Šmit i Beč (Schmid and Betsch 2019) su pokazali da zavereničko poricanje efikasnosti i bezbednosti vakcinacije može da se umani opovrgavajućim porukama. Kada ukazivanje na zaveru između vlade i farmaceutske industrije radi uvećanja profita nije bilo osporeno, namera ljudi da se vakcinišu i njihov stav prema vakcinaciji su se značajno pogoršali. Nasuprot tome, kada je zavera bila opovrgnuta bilo isticanjem obmanjivih tehnika kojima se služe teoretičari zavere (npr. ukazivanjem na to da su većinu istraživanja u prilog vakcinaciji sprovedli nezavisni naučnici, finansirani iz javnog budžeta) bilo ispravljanjem lažnih navoda (npr. naglašavanjem da vakcinacija unapređuje javno zdravlje), izlaganje teoriji zavere više nije imalo uticaja. Studija je otkrila da su obe tehnike opovrgavanja – ukazivanje na greške u rezonovanju i pružanje činjenica – pojedinačno podjednako efektivne, a da njihova kombinacija ne nosi dodatnu moć ubeđivanja.

2.6 Zaštita javnosti od teorija zavere

Pošto prihvatanje teorija zavere proističe iz osećanja smanjene kontrole i opažene pretnje (Uscinski and Parent, 2014), sledeće opcije imaju smisla:

- Kada se osećaj kontrole primuje (npr. tako što se ljudi prisećaju događaja iz života nad kojim su imali kontrolu), prihvatanje potencijalne teorije zavere se smanjuje (van Prooijen and Acker 2015).
- Opšti osećaj osnaženosti se poboljšava kada građani vide da vlasti prate pravične procedure odlučivanja (van Prooijen 2018).
- Ljude treba ohrabrivati da misle analitički, a ne da se oslanjaju na intuiciju (Swami et al. 2014).

2.7 Kada razbijanje podbaci: predani teoretičari zavere

Razbijanje je mnogo veći izazov kada su u pitanju predani pojedinci koji su posvećeni jednoj teoriji zavere ili većem broju njih. Ljudi koji veruju u jednu teoriju zavere obično veruju u više njih, jer svu istoriju i politiku posmatraju kroz prizmu zavere. Onlajn okruženja danas stvaraju takozvane eho-komore i filter mehurove istomišljenika. Jedno istraživanje je pokazalo da su pojedinci čvrsto ukorenjenih zavereničkih uverenja posle dodira sa materijalom za razbijanje bivali još više angažovani unutar svojih eho-komora za teoriju zavere (Zollo 2017). Bilo je verovatnije da će prestati da stupaju u interakciju sa vestima o zaverama kada nisu bili izloženi razbijanju. Može biti da je u ovim slučajevima razbijanje samo pogoršalo situaciju. U takvim onlajn okruženjima, pojedinci koji postavljaju sadržaje mogu da imaju nesrazmeran uticaj i do njih može biti teško dopreti. Nedavna studija (Klein et al. 2018) je pokazala da je na društvenoj mreži Reddit, na glavnom sajtu koji je posvećen teorijama zavere, samo oko 5% korisnika bilo odgovorno za dve trećine svih komentara, pri čemu bi doprinosi najaktivnijeg autora spojeni bili dugački kao dve trilogije Gospodara prstenova.

2.8 Lekcije koje se mogu naučiti iz programa deradikalizacije

Kako su teorije zavere neizostavan pratilac političkog ekstremizma, istraživanja o deradikalizaciji mogu da pruže korisne uvide o načinu na koji se treba boriti protiv teorija zavere među publikom koja je predana i do koje je teško dopreti:

- Glasnici od poverenja su ključni. Kontraporuke koje su sastavili bivši članovi jedne ekstremističke zajednice (eng. „exiters“) bile su procenjene kao pozitivnije i bile su pamćene duže nego poruke iz drugih izvora (Schmitt et al. 2018).
- Pristup treba da bude empatičan i treba da gradi odnos razumevanja sa drugom stranom. Pošto se intervencije oslanjaju na razvijanje otvorenosti uma učesnika, komunikatori treba da im budu primer (Ponsot et al. 2018).

- Ljudi zavereničkih uverenja opažaju sebe kao kritičke mislioce koji se ne daju nasamariti zvaničnim verzijama događaja. Ovo opažanje se može dobro iskoristiti u porukama koje potvrđuju vrednost kritičkog razmišljanja, a koje onda ovo ispitivanje preusmeravaju na teoriju zavere (Voogt 2017).
- Analizirajte šta je meta pre pokušaja razbijanja. Na primer, pokušaji da vlada Sjedinjenih Država razbije ono što smatra teorijama zavere u više navrata su bili kontraproductivni. To je bio slučaj sa pokušajem da se krivica za nenalaženje oružja za masovno uništenje u Iraku nakon invazije 2003. godine svali na istoriju prikrivanja prisutnu u Iraku, a ne na naduvavanje loših obaveštajnih podataka od strane američkih vlasti (Aistrophe 2016).

Reference

- Aistrophe, T. (2016). *Conspiracy theory and American foreign policy*. Manchester University Press.
- Bode, L., and Vraga, E. K. (2018). 'See something, say something: Correction of global health misinformation on social media'. *Health Communication*, 33, 1131-1140.
- Einstein, K. L., and Glick, D. M. (2015). 'Do I think BLS data are BS? The consequences of conspiracy theories'. *Political Behavior*, 37, 679-701.
- Jolley, D., and Douglas, K. M. (2017). 'Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories'. *Journal of Applied Social Psychology*, 47, 459-469.
- Jolley, D., Meleady, R., and Douglas, K. M. (2019). 'Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups'. *British Journal of Psychology*.
- Klein, C., Clutton, P., and Polito, V. (2018). 'Topic modeling reveals distinct interests within an online conspiracy forum'. *Frontiers in Psychology*, 9.
- Lewandowsky, S., Cook, J., and Lloyd, E. (2016). 'The "Alice in Wonderland" mechanics of the rejection of (climate) science: Simulating coherence by conspiracism'. *Synthese*, 195, 175-196.
- Lutzke, L., Drummond, C., Slovic, P., and Arvai, J. (2019). 'Priming critical thinking: Simple interventions limit the influence of fake news about climate change on Facebook'. *Global Environmental Change*, 58, 101964.
- Nyhan, B., and Zeitzoff, T. (2017). 'Fighting the past: Perceptions of control, historical misperceptions, and corrective information in the Israeli-Palestinian conflict'. *Political Psychology*, 39.3, 611-631.
- Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Böthe, B., and Roland-Lévy, C. (2016). 'Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing'. *Frontiers in Psychology*, 7, 1525.
- Ponsot, A. S., Autixier, C., and Madriaza, P. (2018). 'Factors facilitating the successful implementation of a prevention of violent radicalization intervention as identified by front-line practitioners'. *Journal for Deradicalization*, (16), 1-33.
- Schmid, P., and Betsch, C. (2019). 'Effective strategies for rebutting science denialism in public discussions'. *Nature Human Behavior*, Jun 24: 1.
- Schmitt, J. B., Rieger, D., Ernst, J., and Roth, H.-J. (2018). 'Critical media literacy and Islamist online propaganda: The feasibility, applicability and impact of three learning arrangements'. *International Journal of Conflict and Violence*, 12, 1-19.
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., and Furnham, A. (2014). 'Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories'. *Cognition*, 133, 572-585.
- Uscinski, J. E., and Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- van der Linden, S. (2015). 'The conspiracy-effect: Exposure to conspiracy theories decreases pro-social behavior and science acceptance'. *Personality and Individual Differences*, 87, 171-73.
- van Prooijen, J.-W., and Acker, M. (2015). 'The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions'. *Applied Cognitive Psychology*, 29, 753-761.
- van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., and Pollet, T. V. (2015). 'Political extremism predicts belief in conspiracy theories'. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), 570-578.
- van Prooijen, J.-W. (2018). 'Empowerment as a tool to reduce belief in conspiracy theories'. In *Conspiracy theories and the people who believe them* (pp. 432-442). Oxford University Press.
- Voogt, S. (2017). 'Countering far-right recruitment online: CAPE's practitioner experience'. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 12, 34-46.
- Warner, B. R., and Neville-Shepard, R. (2014). 'Echoes of a conspiracy: Birthers, truthers, and the cultivation of extremism'. *Communication Quarterly*, 62, 1-17.
- Wood, M. J. (2018). 'Propagating and debunking conspiracy theories on Twitter during the 2015-2016 Zika virus outbreak'. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 21, 485-490.
- Yablokov, I. (2015). 'Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT)'. *Politics*, 35, 301-315.
- Zollo, F. et al. (2017). 'Debunking in a world of tribes'. *PLOS ONE*, 12 (7).

